

ФІЛОСОФІЯ І ТЕОРІЯ НЕПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

PHILOSOPHY AND THEORY OF CONTINUING PROFESSIONAL EDUCATION

УДК 111:172:130.3

Віталій Брижнік

ORCID 0000-0003-1674-8294

кандидат філософських наук,
провідний науковий співробітник
Інституту вищої освіти НАПН України;
доцент кафедри філософії,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Тимошенка, 13-б, 04212 Київ, Україна,
Bryzhnik-@ukr.net

АКТУАЛЬНІСТЬ ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ ТЕОДОРА АДОРНО В КОНТЕКСТІ СТІЙКОГО РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті досліджено ставлення філософа-неомарксиста Теодора Адорно до явища громадської думки в контексті його філософсько-освітніх робіт. Виявлено, що громадська думка в реальності посттоталітарного суспільства зазнає фальшування через залишкове буття тоталітарної ідеології. Чинником, який здатний поборювати цей вплив на колективну свідомість цього соціального устрою постає особистий дух людини, яка володіє знанням про політичні злочини попередньої тоталітарної влади. Спільні і свідомі дії таких людей, котрі розуміють особливе значення для суспільства ідеї демократії, спрямовані на соціокультурні перетворення гуманістичного характеру. Головним елементом цих змін є оновлення освітнього процесу, метою якого є виховання «політичної зрілості» представника молодого покоління. Його мають виховувати як активного учасника демократичних перетворень у посттоталітарній країні.

Ключові слова: виховання; громадська думка; демократія; дійсність; ідеологія; моральність; освіта; особистість; повторна освіта; суспільство.

<https://doi.org/10.28925/1609-8595.2018.3-4.2835>

Вступ. Філософський спадок видатного соціального мислителя та університетського викладача Теодора Адорно є спільним надбанням усіх освічених європейців. Цей німецький мислитель, особисті ідейні переконання якого зазнали впливу ідейно-емансипаційної складової філософських творів таких його видатних попередників, як І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, К. Маркс, Ф. Ніцше, залишив після себе власні філософські роботи, які мають безсумнівну теоретичну цінність для суспільства, буття якого балансує на межі тоталітарного минулого та демократичного майбутнього, яке конче потрібне для дійсно освічених людей. Серед цих філософських творів Адорно важливе місце посідають його філософсько-

освітні роботи, в яких цей німецький мислитель запропонував своє бачення ідейних орієнтирів та дієвих засобів, котрі потрібні для гуманістичних соціокультурних перетворень у країні, громадяни якої щиро прагнуть цивілізованого соціального буття.

Мета цієї статті полягає в актуалізації філософсько-освітніх робіт Теодора Адорно. Використовуючи ці твори як засіб теорії, котра емансипує, уможливорюється ефективність ідейної боротьби сучасного українського освітянина проти залишкового впливу дегуманізованої радянської ідеології та культури на колективну свідомість молодих громадян нашої країни, передусім, представників українського студентства. Тобто найкращих представників українського юнацтва, яких потрібно виховувати, засобом надання їм

відповідної освіти, свідомими громадянами нашої держави та активними учасниками розбудови українського суспільства як відкритого, громадянського суспільства.

Проблема дійсності громадської думки в контексті філософсько-освітніх робіт Теодора Адорно. Те, що первинно поєднувало дослідження й особисті філософські переконання Макса Горкгаймера, Еріха Фрома, Герберта Маркузе й Теодора Адорно, ідейно провідних представників критичної теорії суспільства (Франкфуртської школи), була критика тодішнього європейського теоретичного знання, філософії та науки, яке вони вбачали елементом культурної «надбудови» буржуазного суспільства (соціальної «базис») початку ХХ сторіччя. На переконання цих молодих соціальних філософів, дослідницька робота яких відбувалась під егідою Інституту соціальних досліджень, та теорія уможлиблювала поширення в німецькому суспільстві міжвоєнного періоду буржуазної ідеології саме як панівної соціальної ідеології. Зауваживши соціально-теоретичну значущість вимоги Карла Маркса щодо єдності теорії та практики, у своїх дослідженнях вони виявили, що названа теорія дається взнаки практичному виміру соціального буття тим, що негативно впливає на особисте розуміння окремої людини соціальної дійсності. Ці філософи-неомарксистки вважали, цю теорію потрібно ідейно побороти за допомогою критичного нападу на неї іншої теорії, нової філософії, котра надаватиме окремій людині достовірне знання про дійсний сенс її роботи, що вона виконує в суспільстві.

Ідейно спираючись на соціально-теоретичні твори Карла Маркса, названі представники Франкфуртської школи у своїх наступних соціально-філософських роботах дослідили множину причин, соціальних, культурних, психологічних, що зумовлюють прихід до політичної влади в буржуазних суспільствах прибічників дегуманізованих ідеологій авторитарного характеру. Названі дослідження були опубліковані в номерах «Часопису соціальних досліджень», друкованому органі названого інституту, який тривалий час очолював Макс Горкгаймер. Останній номер цього часопису був виданий 1941 року вже в США, в Нью-Йорку, куди ці філософи-неомарксистки були змушені мігрувати, після того, як 1933 р. в Німеччині в цілком легітимний, демократичний спосіб прийшли до влади нацисти, запеклі вороги вільного, демократичного врядування. Слід зазначити, що одією з перших політичних дій нацистів при владі було ліквідація демократичної системи багатопартійних виборів.

По завершенні Другої світової війни, що поклато край злочинному пануванню нацистів у Європі, франкфуртські філософи відновили свою теоретичну діяльність, ідейним стрижнем якої стала критика дегуманізованої соціальної ідеології індустріального суспільства. Важливе місце в межах критичного дискурсу повоєнної

Франкфуртської школи посіли соціально-філософські твори Теодора Адорно, ідейно виокремившись серед робіт інших франкфуртців завдяки теоретичній ґрунтовності розгляду причин поширення в європейських суспільствах дегуманізованих політичних ідеологій. Окрім того, слід зазначити, цей франкфуртський мислитель мав можливість, завдяки своїм ідейним позиціям, об'єктивно розуміти соціальні реалії тодішньої посттоталітарної ФРН, що відбувалося також і через його педагогічний зв'язок із студентами, яким він читав лекції. Власне всі університетські лекції Адорно, його численні філософські твори повоєнного періоду та виступи на гесенському радіо можна охарактеризувати інтелектуальною працею, основною метою котрої є ідейна боротьба проти залишкового впливу авторитарних ідеологій на тодішню колективну свідомість європейців, передусім німців. Філософ у своїх роботах запропонував своєму читачеві зрозуміти соціальну ідеологію індустріального суспільства дійсним продуцентом авторитарних політичних ідеологій. Також Адорно вказав на те, що через незмінний вплив авторитарної ідеології на свідомість окремої людини, що відбувається в межах соціальної системи індустріального суспільства, ця ідеологія зберігає свій владний статус у посттоталітарному суспільстві після власної політичної поразки.

Перед своїм поверненням до зруйнованої війною Західної Німеччини Адорно у співавторстві з Горкгаймером опублікували 1947 р. твір «Діалектику Просвітництва», в якому було розглянуто історичні причини здійснення прибічниками політичних авторитарних ідеологій політичних і військових злочинів у Європі, а також виявлено соціальний алгоритм перетворення авторитарної влади на тоталітарну.

У цій роботі Адорно та Горкгаймер постулювали наступне: соціокультурна динаміка капіталістичного суспільства першої половини ХХ-го сторіччя, історично дійшовши індустріально-промислової стадії свого розвитку завдяки виховному впливу європейського Просвітництва (Aufklärung), внаслідок діалектичного нашарування таких явищ буржуазної культури, як виховання, освіта, філософія, наука, техніка, мова, мораль, ліберально-буржуазна ідеологія тощо, змінила напрям свого розвитку на діаметрально протилежний. Вона розвертається в бік культурних витоків цивілізації, до первісного варварства, котре породжує соціальний факт нацистського концентраційного табору Освенцім.

У результаті такого історичного повороту уможлядність філософського знання, продуцент уможлядних цінностей, усувається із соціального буття через утвердження в його просторі особливої цінності, значущості настанов і приписів позитивної науки (Adorno, Horkheimer, 1947, p. 29–44). Просвітницьке виховання, котре надає європейцям знання, необхідного для формування цивілізованого стибу буття суспільства, історичним чином реанімує первісний міт (Adorno,

Horkheimer, 1947, p. 43). Останній, завдяки тому, що новітнє поганство заступає місце раціоналізованої (гуманізованої) християнській вірі європейців, у першій третині ХХ сторіччя втілює собою квінтесенцію ідеологічної омані людей (Adorno, Horkheimer, 1947, p. 35). Мова як засіб природної комунікації людей і чинник їхнього гуманістичного виховання перетворюється на знакове мовлення, на засіб бездумного утвердження в суспільному житті приписів влади індустріально-масового суспільства (Adorno, Horkheimer, 1947, p. 36–38). Наукове знання використовують переважним чином задля створення військових технологій (Adorno, Horkheimer, 1947, p. 55). У межах такого соціального буття європейська особистість, яку Просвітництво прагло виховувати як діяльнісного, морального індивідуума, свідомого значущості для суспільства своєї діяльності, формується як авторитарна, аморальна особистість (Adorno, Horkheimer, 1947, p. 111–149). Вона в історичний спосіб перетворюється в суспільстві на такого індивідуума, потяг до влади якого унеможливорює процес індивідуалізації будь-якої іншої людини, себто формування останньої достоту як особистості.

Діалектична взаємодія названих явищ, посприявши зародженню в індустріальному суспільстві авторитарних політичних ідеологій, зумовила в соціокультурному просторі модерних суспільств такі злочини політичної влади, що притаманні лише неосвіченим варварам. Ця діалектика реанімувала первісний потяг людини до влади, котрий на даному шаблі історичного розвитку індустріально-масового суспільства ліквідує соціальні табу, що в добу буржуазного Просвітництва раціонально стримували владне свавілля (Adorno, Horkheimer, 1947, p. 45–46). Останнє реалізується у вигляді первісної ненависти прибічника авторитарної ідеології до будь-якої іншої людини, такої людини, яка неподібна до соціального загалу. Неподібна через свою національність, культуру, расу, мову, або через своє мислення, і як така позбавляється права на життя (Adorno, Horkheimer, 1947, p. 210–257).

Адорно та Горкгаймер зауважили, що інший вихованець європейського Просвітництва – об'єктивно-раціональне мислення, історичний продукт попереднього системного знання, у просторі індустріально-масового суспільства разом із наукою постачає соціальній системі теоретичний матеріал, який соціальна влада названого устрою, суспільства бездумного споживання, застосовує на свою користь у сфері керування останнім (Adorno, Horkheimer, 1947, p. 55–61). Крім того, важливим чинником, що зумовлює поширення та утвердження в суспільстві авторитарної влади франкфуртські філософи назвали «культуріндустрію», індустрію бездумних розваг названого суспільства. За Адорно та Горкгаймером, ця індустрія являє собою виробничий конгломерат, що продукує однотипні, стандартизовані роботи у стилі комерційного мистецтва, які своїм «виховним», цілісним впливом на свідомість пересічної людини зумовлюють її

соціальну пасивність, конформізм та особисту байдужість, що уможливорює отримання всієї повноти політичної влади прибічниками авторитарних ідеологій (Adorno, Horkheimer, 1947, p. 150–210). Відповідно до соціально-філософських поглядів Адорно та Горкгаймера можна дійти переконання, що аморальність представників соціальної влади, яка прагне утримувати тотальний контроль над свідомістю кожного члена і дієвця індустріального суспільства, є потенційним продуцентом політичного імморалізму прибічників авторитарних політичних ідеологій.

Через логічну закономірність названих процесів, які діалектично скасували природну спонтанність особистого мислення окремої людини, уможливується маніпулятивне, уречевлене ставлення до неї, що втілює собою такий ідеологічний проект, який задля забезпечення тривалості свого панування жодним чином не відмовиться від здійснення будь-яких злочинів (Adorno, Horkheimer, 1947, p. 44). Назване уречевлення людини здійснюється в суспільстві через поширення в його межах зразків формалізованого, логічно-системного мислення, що є характерною ознакою панівної, дегуманізованої раціональності індустріально-масового суспільства (Adorno, Horkheimer, 1947, p. 54–55). Людина, свідомість якої зазнавала впливу такого «виховання», котра вихована як складова механізму тотального соціального устрою, позбавляється можливості залишатися чуттєвою та духовно-натхненною істотою. Ідеологічно вона також відчужена від суспільно-необхідного знання, котрим ці філософи-неомарксистки запропонували вбачати знання про людську природу, про дійсну суть людини. Через відчуження людини від знання про сутнісний елемент її природи, за Адорно та Горкгаймером, це кардинально дається взнаки її тотальному усупільненню. Таким чином, у просторі такої соціальної дійсності окрема людина утрачає риси й ознаки, властиві європейській особистості, вихованої відповідно до раціональних приписів і моральних засад Просвітництва (Aufklärung). Вона, позбавлена своєї самості, розчиняється, зникає як індивідуум у тотальній масі деперсоніфікованих індивідів (Adorno, Horkheimer, 1947, p. 45–49).

У повоєнний період Адорно (як і Горкгаймер) узяв активну участь у розбудові нової німецької освіти, намагаючись своєю філософією та викладацькою діяльністю позитивно вплинути на розбудову нової Німеччини. У цій діяльності Адорно використовував свої філософсько-освітні твори як теоретичні засоби, які він зачитував на західно-німецькому радіо. Останні, слід зазначити, разом із його доповідями на різних громадських заходах та інтерв'ю, що він давав західно-німецьким журналістам, були опубліковані по його смерті у збірці «Виховання до повноліття» (1969). Також Адорно як викладач Франкфуртського університету читав лекції з багатьох філософських тем і дисциплін, що можна охарактеризувати як

практичну частину особистої праці європейського інтелектуала. Такої всебічно освіченої людини, моральнісної особистості, яка усвідомлює соціальну необхідність ліквідації впливу на колективну свідомість європейців авторитарних, дегуманізованих політичних ідеологій. Як приклад можна зауважити наступне: у роботі повоєнного періоду «Додаток до вчення про ідеологію» (1954) Адорно охарактеризував наслідком авторитарно-ідеологічного, зовнішнього впливу на людську свідомість формування останньої як «фальшивої свідомості» (Adorno, 1977). Названий вплив відбувається в межах індустріального суспільства, культурний устрій котрого унеможливує будь-які соціокультурні перетворення гуманістичного характеру. Цей суспільний стан, незмінний у межах реальності даного соціокультурного устрою, філософу своїй іншій роботі «Зауваги про політику і невроз» (1954) назвав «закляклим» (Adorno, 1977, р. 439). Така суспільна «закляклість» визначає й педагогічне «заціпеніння» в межах освітнього процесу, що мав відбутись дійсним чинником конче потрібних перетворень у посттоталітарному суспільстві.

За десять років по поверненні на рідну землю Адорно у своїх доповідях «Теорія напівосвіти» (1959) та «Що означає «опрацювання Минулого?» (1959) констатує відсутність в освітньому процесі навчальних закладів тодішньої ФРН ознак серйозних змін. Західно-німецьке суспільство, варто пригадати, в середині ХХ сторіччя розпочало відбудову свого промислового виробництва та економіки, зруйновані військовими діями.

Вихідним моментом доповіді Адорно «Теорія напівосвіти» передусім був розгляд соціокультурних причин виникнення й поширення в повоєнній ФРН явища «напівосвіти», що він запропонував убачати чинником, який унеможливує здійснення необхідних перетворень у суспільстві. Філософ зауважив те, що поширення напівосвіченості в посттоталітарному суспільстві зумовлює нове повторення недавнього варварства, повторення трагедії Освенціма, що було скоєно прибічниками тоталітарної ідеології (Адорно, 2017, с. 129). На переконання філософа, життєстійкість нацистської ідеології зберігається завдяки опосередкованій підтримки її «культуріндустрією», а також тим, що в її кон'юнктурних межах окремих інтелектуал, освічена людина, не має серйозних, впливових засобів, аби представляти широкому суспільному загалові ті ідеали, що мають значення дійсних цінностей (Адорно, 2017, с. 133–135). Себто, таких гуманістичних ідеалів, ідейно спираючись на які, за Адорно, західнонімецьке суспільство зможе подолати залишковий вплив на себе тоталітарної ідеології. На переконання філософа, зв'язок напівосвіти з колективним ресентиментом повоєнних прибічників нацистської ідеології, реакційно налаштованих щодо процесу денацифікації ФРН, таку єдність здатне подолати зусилля особистого духу освіченої людини. Останнє має вигляд здійснення в суспільстві критичної

самосвідомості інтелектуала, такої освіченої людини, яка не може бути байдужою до факту поширення варварства в Європі, а отже, на думку Адорно, вона має унеможливити його історичне повторення (Адорно, 2017, с. 150). Проблему повторення політичних злочинів недавнього тоталітарного минулого мислитель обрав за основну мету своєї наступної доповіді, яка має назву «Що означає «опрацювання Минулого?»».

Ідейно тримаючись теми критичного нападу на елементи соціальної ідеології, які формують завади процесу денацифікації його країни, Адорно у названій роботі розглянувши суспільну тенденцію примирення західних німців із фактами злочинів нацистів, що зумовлює повторне життя їхніх організацій (Адорно, 2018, с. 7). На переконання філософа, ця тенденція негативним чином дається взнаки колективній пам'яті європейців про жахи періоду панування нацистської влади й унеможливує солідарність тих людей із безневинними жертвами тоталітарного режиму. Здійснивши психологічне витіснення спогадів про них із колективної свідомості, соціальна ідеологія посттоталітарного суспільства в нових соціокультурних умовах тримається стратегії, котра орієнтована на збереження людських спогадів про «кращі часи» життя під «опікою» тієї авторитарної влади, що до того ж підтримано ідеологічним ресентиментом її прибічників (Адорно, 2018, с. 13–14). Критично зауважив переконання тих реакційно налаштованих людей щодо неможливості соціального здійснення засад демократичного врядування в повоєнній ФРН (Адорно, 2018, с. 11), мислитель пропонує своєму читачеві зрозуміти демократію не як наявне соціальне явище, адже її справжність в посттоталітарному суспільстві є сумнівна, а як ідею, здійснення котрої в колективній свідомості німців має відбутись дієвим засобом подолання залишкового впливу на неї тоталітарної ідеології. Відповідно до цих своїх переконань Адорно охарактеризував нове просвітництво, або просвіту (Aufkl rung), відповідним чинником здійснення в суспільстві ідеї демократії.

За Адорно, дійсна демократія не є засобом легітимізації будь-якої політичної влади, вона – ідеалізована мета діяльності груп людей, носіїв колективної пам'яті, які через свою особисту моральність свідомо прагнуть унеможливити історичне повторення недавніх політичних злочинів. Дієвим засобом подолання залишкового впливу названої ідеології філософ називає нову, «демократичну педагогіку», нову просвіту (Aufkl rung) та «повторну освіту», котру, як можна його зрозуміти, мусять самостійно здобувати інтелектуали, ті освічені люди, які володіють знанням про минулі події (Адорно, 2018, с. 18–19). Іншим засобом упровадження ідеї демократії в суспільство він визначає оновлений освітній процес, завданням якого, є виховання новими педагогами представника нової генерації такою оновленою особистістю, яка, відповідно до його

думок, зможе самостійно поборювати будь-яке ідеологічне «фальшування» своєї свідомості. Таким чином, ці освічені люди, педагоги, зумовлюють у межах освітнього процесу дієве «опрацювання Минулого», що відбувається через формування особистого розуміння молоді людини, власне студента, соціальних причин і жахливих наслідків панування тоталітарного режиму. Це ліквідує його «політичне неповноліття», залучає до спільноти прихильників ідеї демократії й унеможливує тим самим історичне повторення в Європі злочинів нацистської влади (Адорно, 2017, с. 19–21); а отже, що філософ виокремив, і можливість авторитарного панування в Європі радянської Росії (Адорно, 2018, с. 22). У наступній своїй філософсько-освітній роботі, у доповіді «Філософія і вчитель» (1961), Адорно конкретніше окреслив образ нового освітянина, метою педагогічної діяльності якого є антиідеологічне виховання його студентів. Внутрішніми чинниками, що зумовлюють працю нового педагога, філософ назвав: його особистий дух, відсутність споживацького ставлення до знання, котре новий педагог застосовує в освітньому процесі як емансипаційне, його щира любов до своєї роботи та розуміння особистого покликання до педагогічної діяльності (Adorno, 1977).

Однак, на заваді демократичним перетворенням у посттоталітарному суспільстві постає громадська думка – опінія людей, свідомість яких залишається «сфальшованою» впливом авторитарної ідеології. Ще в цій доповіді, в доповіді «Що означає «опрацювання Минулого?», Адорно звернув увагу свого читача на соціальне явище «негромадської думки» (Адорно, 2018, с. 10), котре, відповідно до його переконань, можна зрозуміти втіленням ідеологічно сфальшованого мислення в межах посттоталітарної демократії; себто такого політичного врядування, котре остаточно не позбулося складових політичної практики тоталітарної ідеології. Приміром, у роботі «Критика» (1969), в одній з останніх за свого життя статей, Адорно, констатувавши відсутність солідарності між тодішніми західнонімецькими студентами та професорами, визначив вплив, що здійснюють комерційні засоби масової інформації, чинники ідеологічного формування громадської думки, позбавленим «духу публічної критики». Причиною даного явища філософ назвав монополізацію цієї публічної критики відповідними «політичними групами» західнонімецького суспільства (Adorno, 1977, р. 792). Іншими словами, тими владними особистостями, які прагнуть контролювати суспільство через вплив, який чинять на суспільство контрольовані ними засоби масової інформації. Ґрунтовніше Адорно проаналізував алгоритм ідеологічного формування громадської думки в роботі, що має назву «Опінія, Омана, Суспільство» (1960).

У названій статті Адорно виявив усі елементи тодішнього процесу ідеологічного фальшування особистих переконань членів посттоталітарного суспільства, що нівелює будь-яку самостійність і

достовірність суджень цих людей щодо соціальних реалій. Філософ у цій роботі, передусім диференціювавши «думку», «опінію» окремої людини, та «громадську думку», розглянув ті чинники ідеологічного впливу на них, що їх формують як «патологічні». Такими чинниками він передусім назвав комерційні періодичні друквані видання, поверхова поміркованість яких приховує ірраціоналізм людей, котрі мають над суспільством відповідну владу (Adorno, 1977, р. 573). Наступним чинником є соціальний нарцисцизм когнітивно пасивних людей, котрий негативним чином дається взнаки особистим судженням окремої людини, як однієї з них (Adorno, 1977, р. 575). Останнє у свою чергу зумовлює її неспроможність особисто подолати меж свого безпосереднього життєвого досвіду, що залишає таку людину ідейно недотичною до будь-чого сутнісного, ідеального (Adorno, 1977, р. 577–579). Філософ також зауважив дивну стійкість примітивних марновірств у суспільстві освічених людей, що проявляється у вигляді ними захоплення астрологічними прогнозами (Adorno, 1977, р. 580). Іншим чинником він запропонував убачати доґматизм, зокрема й релігійний, особистого мислення окремої людини, що напевно відчужує даного суб'єкта від особистого пошуку істини як умоглядної (Adorno, 1977, р. 582–589). Адорно не залишив поза своєї уваги явище інтегрального націоналізму, яке він визначив сфальшованим сурогатом любові людини до своєї батьківщини (Adorno, 1977, р. 589–590). У підсумку філософ зазначив, що така єдність елементів соціальної ідеології безпосередньо зумовлює бездумну покірність і цілковиту лояльність пересічного члена суспільства будь-якій соціальній чи політичній владі, що вочевидь зміцнює панівний статус останньої в суспільстві (Adorno, 1977, р. 591). А отже, справжність громадської опінії, за Адорно, залишається сумнівною доти, допоки вона перебуватиме під впливом ідеології посттоталітарного суспільства. Утім, цю статтю філософ не завершує песимістично (як і багато інших своїх творів), і пропонує уважати дієвим засобом антиідеологічної боротьби особисту опінію такої людини, яка має духовну силу протистояти тим ідеологічним впливам, що тотально її усупільнюють (Adorno, 1977, р. 595).

Розгляд явища громадської думки Адорно продовжив у невеликій статті «Дослідження громадської опінії та публічна відкритість» (1964), яку опублікував як додаток до соціально-теоретичної роботи «Структурні перетворення у сфері відкритості» (1962), докторської дисертації його вихованця Юргена Габермаса. Адорно в цій роботі, визначивши взаємовплив «публічної відкритості» та «демократії» як природний, постулював «публічну відкритість» культурною часткою економічних взаємин буржуазного суспільства. Філософ указав на те, що «відкритість», яка залучена до економічного процесу суспільства споживання, перебуваючи в цих межах, постає звичною складовою підприємницької діяльності і

виконує роль посередника, який зумовлює поширення інформації як товару. У цьому процесі партитулярні інтереси власників засобів масової інформації нівелюють особисті прагнення інших людей, що перетворює їх на «пасивну аудиторію», унеможлививши тим самим їхнє когнітивне «повноліття» (Adorno, 1977, р. 533–534). У такий спосіб відбувається «вливання» приватного комерційного інтересу у громадський, що має вигляд маніпулятивної форми подання інформації реципієнту, а також це унеможлиблює й об'єктивність дослідження громадської opinii. Однак, на думку мислителя, названу об'єктивність із часом можна відновити за допомогою ідеологічної opinii, котра як критична спроможна приникнути в ідеологічне підґрунтя і діалектично змінити його дієвість (Adorno, 1977, р. 537).

Відповідно до цих Адорнових переконань можна дійти висновку, що в межах реальності «заклятого» посттоталітарного суспільства громадську думку не можна вбачати дійсною. Філософ, дотримуючись свого ідейного оптимізму, підставою котрого є його бачення особистого духу освіченої людини, який визначає її діяльність, такий ідеологічно сфальшованій громадській думці протиставив ідею демократії як те, що протилежне їй за суттю. Ця ідея здатна надавати духовні орієнтири праці європейського інтелектуала, освіченої людини, яка, за Адорно, спроможна за допомогою емансипаційної теорії формувати власне мислення як критичне. Саме в такому сенсі філософ розглядає поняття демократії в останньому за свого життя інтерв'ю із західно-німецьким журналістом Гельмутом Бекером, що було опубліковане за назвою «Виховання до повноліття» в одноіменній збірці його філософсько-освітніх робіт. Цю розмову Адорно розпочав такими словами: «Вимога щодо повноліття видається самозрозумілою в умовах демократії. Я хотів би це прояснити, зауваживши лише початок дуже малого Кантового твору, що має назву «Відповідь на запитання «Що таке Просвітництво?». У цій роботі Кант, визначивши суть неповноліття, а імпліцитно також і «повноліття», сказав, що ця незрілість зазнає самозвинувачення, якщо її причини ґрунтуються не у вадах розсудку, а в рішучості й мужності, які одна людина застосовує без вказівки іншої людини. «Просвітництво є виходом людини зі стану свого самозвинувачення в повноліття». Мені видається, що ця програма Канта, якій [лише] з недоброю волею не можуть закинути неясність, досі залишається надзвичайно актуальною. Демократія тримається на формуванні волі окремої людини, на тому, в який спосіб ця людина залучається до інституцій представницького вибору. Через заперечення нерозуму маємо виводити суть розуму: це є здібність і мужність окремої людини, яка за певних умов застосовує свій розсудок. Якщо цього ніхто не дотримується, тоді всі розмови про Кантову велич будуть лише пустопорожньою балаканиною» (Adorno, 1969, р. 133). Філософ тут пропонує своєму читачеві убачати особисту мужність освіченої

людини, яка керується засадами лише свого розуму, дієвим засобом подолання в людській свідомості межі, що розділяє тоталітарне минуле та демократичне майбутнє. Цю особисту мужність, зауважену філософом, можна порівняти з особистою чеснотою громадянської мужності, про яку йшлося в діалозі Платона «Лахет». Хоча у багатьох своїх роботах Адорно по-неомарксистські негативно поставився до філософії Платона як до доктринальної ідеалістичної системи, однак у доповіді «Філософія і вчитель» він змінив своє ставлення до Платонового вчення на позитивне. Адорно звертається до нього як до елементу ідейного спадку гуманістичної філософії, виокремивши таку його ідейно-цінну складову, як збереження чинника суб'єктивності мислення окремої людини (Adorno, 1977, р. 492). Останнє вочевидь можна зрозуміти як його ототожнення суб'єктивного мислення освіченої людини з самостійним мисленням оновленої європейської особистості.

Висновки. Особисті погляди філософа-неомарксиста Теодора Адорно, як також і його філософсько-освітні роботи, цілком актуальні для українського суспільства, яке остаточно не позбавилося впливу радянської ідеології на колективну свідомість своїх членів. Ця ідеологія як соціальна продовжує й надалі визначати думки, особисті судження, практичну діяльність і політичні вподобання багатьох «громадян» України, що більш небезпечно для демократичного майбутнього нашої країни, ніж реальність можливого військового нападу з північного сходу. У межах такої соціальної реальності, яка й досі має багато ознак суспільного «заціпеніння», виявляється очевидним, що особисті інтереси людей, пострадянських людей, котрі отримали радянську освіту і виховання, а зараз мають соціальну владу над українським суспільством, формують громадську думку через контрольовані ними комерційні засоби масової інформації (що поширюють ідеологію політичного популізму) відповідно до своїх ідеологічних уподобань і культурних смаків. Таким чином можна дійти переконання, що ідеологічно сфальшована громадська думка в посттоталітарному суспільстві, недійсна солідарність якого має ознаки попередньої механічної солідарності, яка породила в Україні соціальне явище корупції, не може представляти демократичний принцип незалежного волевиявлення громадян; і це передусім безпосередньо стосується нашої країни, яка ще не позбулася культурного спадку попереднього тоталітарного устрою. Ця opinii тривалий час залишатиметься сфальшованою, що зазнає змін лише тоді, коли потуга радянської ідеології буде остаточно зруйнована. Її руйнування відбудеться тільки завдяки солідарним зусиллям нових, моральнісних особистостей, мислення котрих активізована силою їхнього особистого духу, які можуть примусити себе здійснити повторну, антирадянську самосвіту і самовиховання. Також вони, самостійно збагнувши суть справжньої

демократії, ідейно орієнтуватимуть свою діяльність будь-якого характеру, матеріально-практичну, інтелектуальну, публіцистичну, політичну, мистецьку тощо, відповідно до утвердження, зміцнення позицій у нашому суспільстві принципів дійсного демократичного врядування. Утім, боротьба проти ідеологічного фальшування громадської думки в Україні найефективнішим чином має відбутися в межах освітнього процесу. Кардинальні, антиідеологічні зміни в освітньому процесі, основною метою котрого є формування «політичної зрілості» представника нового покоління, а також виховання його свідомим громадянином нашої країни та активним учасником її демократичних перетворень, повинні раз і назавжди унеможливити відновлення впливу на українське суспільство дегуманізованої радянської ідеології, а також і її повторне буття. У межах такого, по-справжньому постідеологічного суспільства, дійсно громадянського суспільства, що творить державу як правову, стає цілком можливим поширення принципу органічної солідарності серед її членів, вихованих як свідомі громадяни правової держави.

Перспективи подальших досліджень. Такими,

що мають теоретичну цінність і є актуальними для українського суспільства, а отже, й потребують ґрунтовного дослідницького опрацювання, можна визначити роботи з філософії освіти та філософії виховання тих західних мислителів, які намагалися вказати на те, що явища європейської освіти та виховання повинні бути дієвими чинниками соціокультурних перетворень гуманістичного характеру. Відповідно до цих переконань, освіта, зокрема й вища освіта, мусить у виховний спосіб впливати на стійкість процесів демократизації в західних суспільствах, унеможливаючи тим самим поширення в них зразків авторитарного політичного врядування. У цьому контексті для сучасної вітчизняної філософії освіти мають особливе теоретичне значення роботи з філософій виховання старших представників Франкфуртської школи, метою та завданням яких була теоретична боротьба проти всіх першопричин авторитарної влади, а також і філософсько-освітні твори таких молодших представників та вихованців цієї теорії соціальної критики, як Юрген Габермас, Вольфганг Нітц, Ута Гергард, Клаус Офе, Ульріх Пройс, які намагалися надати процесу демократизації вищої освіти характеру незворотніх змін.

Література

- Адорно Т. Теорія напівосвіти / (переклад з німецької Марії Култаєвої). *Філософія освіти / Philosophy of Education*. 2017. 20 (1). С. 128–152. DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2017-20-1-128-152>.
- Адорно Т. Що означає «опрацювання Минулого?» / (переклад із німецької Віталія Брижніка). *Філософія освіти / Philosophy of Education*. 2018. 22 (1). С. 6–24. DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2018-22-1-6-24>.
- Adorno T. W., Horkheimer M. *Dialektik der Aufklärung*. Amsterdam: Querido, 1947. 310 S.
- Adorno T. W. Beitrag zur Ideologienlehre. *Soziologische Schriften I*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1977. S. 457–477.
- Adorno T. W. Bemerkungen über Politik und Neurose. *Soziologische Schriften I*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1977. S. 434–439.
- Adorno T. W. Kritik. *Gesammelte Schriften, Band 10.2: Kulturkritik und Gesellschaft II: Eingriffe. Stichworte. Anhang*. Frankfurt am Main, Hessen: Suhrkamp Verlag GmbH & Co. KG, 1977. S. 785–793.
- Adorno T. W. Meinung Wahn Gesellschaft. *Gesammelte Schriften, Band 10.2: Kulturkritik und Gesellschaft II: Eingriffe. Stichworte. Anhang*. Frankfurt am Main, Hessen: Suhrkamp Verlag GmbH & Co. KG, 1977. S. 573–594.
- Adorno T. W. Meinungsforschung und Öffentlichkeit. *Soziologische Schriften I*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1977. S. 532–538.
- Adorno T. W. Erziehung zur Mündigkeit. *Erziehung zur Mündigkeit. Vorträge und Gespräche mit Hellmut Becker 1959–1969*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1969. S. 133–147.
- Adorno T. W. Philosophie und Lehrer. *Gesammelte Schriften, Band 10.2: Kulturkritik und Gesellschaft II: Eingriffe. Stichworte. Anhang*. Frankfurt am Main, Hessen: Suhrkamp Verlag GmbH & Co. KG, 1977. S. 474–494.

References

- Adorno, T. W. (2017). Teoriya napivosviti [The Theory of Half-education]. *Philosophy of Education*, 20 (1), 128–152. DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2017-20-1-128-152> (ukr).
- Adorno, T. W. (2018). Sho oznachaye «opracyuvannya Minulogo?» [What does «processing of the Past» mean?]. *Philosophy of Education*, 22 (1), 6–24 (ukr).
- Adorno, T. W., Horkheimer, M. (1947). *Dialektik der Aufklärung*. Amsterdam, Netherland: Querido (ger).
- Adorno, T. W. (1977). Beitrag zur Ideologienlehre. *Soziologische Schriften I*. Frankfurt am Main, Germany: Suhrkamp Verlag, 457–477 (ger).
- Adorno, T. W. (1977). Bemerkungen über Politik und Neurose. *Soziologische Schriften I*. Frankfurt am Main, Germany: Suhrkamp Verlag, 434–439 (ger).
- Adorno, T. W. (1977). Kritik. *Gesammelte Schriften, Band 10.2: Kulturkritik und Gesellschaft II: Eingriffe. Stichworte. Anhang*. Frankfurt am Main, Hessen, Germany: Suhrkamp Verlag GmbH & Co. KG, 785–793 (ger).
- Adorno, T. W. (1977). Meinung Wahn Gesellschaft. *Gesammelte Schriften, Band 10.2: Kulturkritik und Gesellschaft*

- II: *Eingriffe. Stichworte. Anhang*. Frankfurt am Main, Hessen, Germany: Suhrkamp Verlag GmbH & Co. KG, 573–594 (ger).
- Adorno, T. W. (1977). Meinungsforschung und Öffentlichkeit. *Soziologische Schriften I*. Frankfurt am Main, Germany: Suhrkamp Verlag, 532–538 (ger).
- Adorno, T. W. (1969). Erziehung zur Mündigkeit. *Erziehung zur Mündigkeit. Vorträge und Gespräche mit Hellmut Becker 1959–1969*. Frankfurt am Main, Germany: Suhrkamp Verlag, 133–147 (ger).
- Adorno, T. W. (1977). Philosophie und Lehrer. *Gesammelte Schriften, Band 10.2: Kulturkritik und Gesellschaft II: Eingriffe. Stichworte. Anhang*. Frankfurt am Main, Hessen, Germany: Suhrkamp Verlag GmbH & Co. KG, 474–494 (ger).

АКТУАЛЬНОСТЬ ФИЛОСОФИИ ОБРАЗОВАНИЯ ТЕОДОРА АДОРНО В КОНТЕКСТЕ СТОЙКОГО РАЗВИТИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Виталий Брыжник, кандидат философских наук, ведущий научный сотрудник
Института высшего образования НАПН Украины;
доцент кафедры философии, Киевский университет имени Бориса Гринченко,
ул. Тимошенко, 13-б, 04212 Киев, Украина, Bryzhnik-@ukr.net

В статье исследовано отношение философа-неомарксиста Теодора Адорно к явлению общественного мнения в контексте его философско-образовательных работ. Обнаружено, что общественное мнение в реальности посттоталитарного общества претерпевает фальсификацию через остаточное бытия тоталитарной идеологии. Фактором, который способен побороть это влияние на коллективное сознание такого социального устройства становится личный дух человека, который владеет знанием о политических преступлениях предыдущей тоталитарной власти. Совместные и сознательные действия таких людей, которые понимают особое значение для общества идеи демократии, направлены на социокультурные преобразования гуманистического характера. Главным элементом этих изменений становится обновление образовательного процесса, целью которого является воспитание «политической зрелости» представителя молодого поколения. Его должны воспитывать как активного участника демократических преобразований в посттоталитарной стране.

Ключевые слова: воспитание; действительность; демократия; идеология; личность; нравственность; образование; общественное мнение; общество; повторное образование.

THE TOPICALITY OF THE THEODOR ADORNO'S PHILOSOPHY OF EDUCATION IN THE CONTEXT OF STABLE DEVELOPMENT OF OPEN SOCIETY

Vitaliy Bryzhnik, PhD (Philosophy), Chief Researcher of Institute of Higher Education, National Academy of Educational of Ukraine; Associate Professor of the Philosophy Department, Borys Grinchenko Kyiv University, 13-b Timoshenko Str., 04212 Kyiv, Ukraine, Bryzhnik-@ukr.net

In this article was researched to the philosopher neo-marxist Theodor Adorno's attitude to the phenomenon of public opinion in the context of his philosophical educational works. It was discovered that public opinion in the reality of a post-totalitarian society was falsified through the residual existence of a totalitarian ideology. This is caused by the irrational mood of the existing supporters of such ideologies that are negatively oriented towards democratic transformations in the post-totalitarian society and they foolishly wish to return to power a totalitarian political regime. Also, these moods receive support from media owners who were educated and upbringing during the previous political power of the supporters of totalitarian ideology. The factor that is set to fight this influence on the collective consciousness of this social system is the personal spirit of such a person who possesses knowledge of the political crimes of the previous totalitarian power. The joint and conscious actions of such people, who understand of special importance for society to the idea of democracy, are aimed at socio-cultural humanistic changes. These people are able to execute themselves to anti-ideological re-education and upbringing. The main element of these changes is the renewal of the educational process, the purpose of which is to raise the «political maturity» of the representative of the younger generation. He must be educated as an active participant to democratic transformations in a post-totalitarian country, which is the result of building up a real civil society. Also, a representative of democratic youth, along with other citizens, must prevent the repetition of political crimes of the previous totalitarian power.

Key words: democracy; education; ideology; morality; personality; public opinion; reality; re-education; society; upbringing.

Стаття надійшла до редакції 03.10.2018
Прийнято до друку 30.10.2018